

Het belang van de klassieke oudheid voor de theologie

Het wetenschappelijk onderwijs kent in Nederland vele tientallen studierichtingen. Daaronder zijn er echter maar twee waarvoor kennis van Latijn en Grieks als toelatingseis geldt. Die twee zijn de studierichting Griekse en Latijnse taal en cultuur en de studierichting der theologie of godgeleerdheid.¹ Laat ik er meteen op wijzen dat niet alle studenten in de theologie aankomen met Latijn en Grieks in hun vwo-pakket. Velen komen aan met één deficiëntie, of zelfs met twee. Deze studenten moeten echter vóór hun propedeutisch examen hun deficiëntie(s) opheffen. Zij moeten, volgens een landelijke, interuniversitaire afspraak, per taal zes maanden *full time* (ruim 850 uur) een vooropleiding volgen.² Er is één bijzondere theologische universiteit in dit land die per deficiëntie zelfs een jaar (1700 uur), en van dubbel-deficiënten dus twee jaar *full time* studie van Latijn en Grieks eist, te weten de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen (Broederweg). Aangezien studenten met twee deficiënties, Grieks en Latijn, voor het wegwerken daarvan niet genoeg hebben aan de inschrijvingsduur van twee jaar die bij elke propedeuse

¹ Art. 43 Academisch Statuut, lid a en f.

² *Toelatingsregeling*, vastgesteld 13 december 1986 en 14 september 1991, van de Commissie voor het Toelatingsonderzoek van het Discipline-overlegorgaan Godgeleerdheid van de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten. De vooropleiding klassieke talen is overigens zo geprogrammeerd, dat ze gedeeltelijk of geheel tegelijk met de universitaire propedeuse kan worden gevolgd.

behoort, bestaat er een wettelijke regeling die aan theologische studenten aankomend met een dubbele deficiëntie een extra half jaar inschrijvingsduur toekent. Die hebben dus tweeëneenhalf jaar inschrijvingsduur voor hun propedeutische fase.³ Volgens de toelatingsregeling wordt voor Grieks Plato, voor Latijn Cicero en Seneca gelezen, maar in de praktijk worden ook andere auteurs gekozen.

Waarom stellen de theologische faculteiten deze toelatingseisen, en waarom getroosten ze zich de kosten en moeite van een vooropleiding Latijn en Grieks en van landelijk geregelde voortentamens, drie maal per jaar en zelfs met gecommiteerden, voor die studenten die Latijn en Grieks moeten inhalen? Het antwoord kan pas duidelijk zijn als U eerst iets weet over de aard en inrichting van de universitaire studierichting theologie. Deze studierichting omvat zes componenten. Ik som ze kort op:⁴

1. Oude Testament en de godsdienst van Israel.
2. Nieuwe Testament en overige vroegchristelijke letterkunde.
3. Geschiedenis van het christendom.
4. Wijsbegeerte en ethiek.
5. Algemene geschiedenis van de godsdiensten, zowel antieke als levende, en vergelijkende godsdienstwetenschap.
6. Enige 'sociale' vakken als godsdienstsociologie, godsdienstpsychologie, en godsdienstpedagogiek.

³ Art 35,2 en 7 WWO De toelichting bij lid 2 zegt, dat het extra halve jaar inschrijvingsduur bedoeld is 'voor het aanvullen van de deficiënte vakken Latijn en Grieks in de vooropleiding' Vergelijk de Richtlijn verlenging inschrijvingsduur, zijnde een ministeriele beschikking van 30 augustus 1984 (Stcrt 175), HW/J/389 593, art 2, lid 1, toelichting ' Dit betekent, dat in geval van een deficiënt vakkenpakket, waarvan de aanvulling langer dan één jaar duurt, d w z in termen van studielast zwaarder is dan zeventienhonderd uren, minder dan één jaar inschrijvingsduur restert voor de propedeutische fase, waarvan de cursusduur aan één jaar gelijk is Hierbij moet in het bijzonder gedacht worden aan de toelating voor de dubbele deficiëntie Grieks en Latijn ter zake van de studie in de godgeleerdheid Voor zulke gevallen wordt de mogelijkheid van verlenging van de inschrijvingsduur voor de propedeutische fase noodzakelijk geacht ' De beschikking was van minister W J Deetman

⁴ Ik houd mij hier aan de opsomming van de vakken van het doctoraal examen godgeleerdheid gegeven in artikel 81 Academisch Statuut, lid a

Voor het merendeel nu van deze vakken is, wil men ze als wetenschappelijke discipline beoefenen, kennis van Latijn en Grieks eenvoudig onontbeerlijk. Laat ik dit voor de eerste vijf illustreren. Ik beperk mij tot enkele simpele aanduidingen; het zou niet moeilijk zijn de onmisbaarheid van Latijn en Grieks voor de beoefening van de genoemde vakken uitvoeriger te belichten.

Ten eerste: Oude Testament. Het is voor de tekstkritische beoordeling en vaststelling van de Hebreeuwse grondtekst, maar ook voor de interpretatie ervan, strikt noodzakelijk deze tekst te vergelijken met de oudste, nog voorchristelijke, vertaling ervan, de Griekse Septuaginta, maar ook met antieke Latijnse versies, zoals de Vulgata. Een deel van het Oude Testament is zelfs uitsluitend in het Grieks overgeleverd. Andere joodse geschriften, daterend van omstreeks het begin van de jaartelling zijn alleen bewaard in het Latijn, zoals Pseudo-Philo's *Liber antiquitatum biblicarum* en de *Assumptio Moysis*.

Ten tweede: het Nieuwe Testament. Dit is eenvoudig zelf in het Grieks geschreven. Wil men het correct, dat wil zeggen *e mente auctorum*, interpreteren dan moet men de taal en ideeën ervan kunnen belichten met die uit tal van Hellenistische bronnen; sommige literair, zoals Epictetus, Philo en Josephus, Dionysius van Halicarnassus en Cassius Dio; andere niet-literair, zoals de Griekse papyri, die fragmenten uit het Egyptische woestijnzand met allerhande alledaagse inhoud,⁷ en de inscripties. De student moet oude vertalingen als de prae-hiëronymiaanse *Vetus Latina* en de Vulgata kunnen raadplegen. Tevens moet hij of zij de belangrijkste commentatoren uit later eeuwen kunnen raadplegen. Om de patristische commentaren hier een moment voorbij te gaan en alleen de allerbelangrijkste exegeten uit later tijd te noemen, de student moet toegang hebben tot, bijvoorbeeld, uit de zestiende eeuw Erasmus, uit de zeventiende eeuw Hugo de Groot, en uit de acht-

⁷ Herinnerd zij hier, behalve aan Ad Deissmann, *Licht vom Osten Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-romischen Welt*, Tübingen 1923¹, aan J de Zwaan, *Griekse papyri ten dienste van het onderwijs in het nieuwtestamentisch Grieks*, Leiden 1948, 1971²

tiende eeuw Johann Jakob Wettstein, die allen in het Latijn schreven.

Ten derde: de geschiedenis van het christendom. Het grootste en belangrijkste deel van de documentatie voor de geschiedenis van het Europese christendom bestaat tot 1700 uit Griekse en Latijnse teksten. U denke hierbij aan kerkelijke auteurs als Athanasius en Augustinus, aan conciliebesluiten, aan de scholastiek, met auteurs als Anselmus en Thomas Aquinas, aan de Moderne Devotie, met schrijvers als Thomas à Kempis, Wessel Gansfort en Rudolf Agricola, aan humanisten als de reeds genoemde Erasmus en Hugo de Groot, aan reformatoren als Luther en Calvijn, ja aan de gehele theologische wetenschap tot ongeveer 1700, ten dele nog lang daarna.⁶ Chronologisch beschouwd is zeker tachtig procent van de kerkgeschiedenis ontoegankelijk voor wie geen Grieks en Latijn kent en zich niet afhankelijk wil maken van de interpretatie van anderen.

Ten vierde, de wijsbegeerte en ethiek. Wie tot Aristoteles of Plotinus geen toegang heeft in het Grieks, of tot Spinoza en Leibniz niet in het Latijn, die kan over hun ideeën niet voldoende nauwkeurig oordelen.

Ten vijfde: dat voor de bestudering van antieke godsdiensten een beroep mogelijk moet zijn op auteurs als Cicero (men denke bijvoorbeeld aan *De natura deorum*, *De divinatione*), Plutarchus, Pausanias en Apuleius spreekt van-zelf. Maar ook voor de serieuze studie van de geschiedenis van bijvoorbeeld de Islam moet een student Latijn kunnen lezen: Latijnse archivalische bronnen, Latijnse kronieken en Latijnse auteurs zal hij kritisch moeten kunnen interpreteren.

Laat ik deze opsomming hier beëindigen. Het is evident, dat voor omvangrijke delen van de theologische studie, wil deze studie het zelfstandige en kritische gebruik van bronnen inhouden, kennis van Latijn en Grieks onmis-

⁶ Om een enkel voorbeeld te geven: nog in 1860 gaven de Leidse hoogleraren G.C. Cobet en A. Kuenen voor studenten een editie van het Nieuwe Testament uit waarvan het voorwoord, 125 pagina's lang, in het Latijn gesteld was. Hierover mijn 'De uitgave van het Griekse Nieuwe Testament door Kuenen en Cobet (1860)', *Té-èf. Blad van de theologische faculteit te Leiden* 21, nr. 3 (maart 1992), pp. 15-24.

baar is. De tegenwerping, dat niet elke student op alle vijf genoemde terreinen tot zelfstandige wetenschapsbeoefening komt, houdt geen steek. Want ten eerste moet elke student althans in staat zijn zijn of haar docenten op die gebieden te controleren. En ten tweede kunnen de genoemde gebieden alle vijf het vak worden waarin theologische studenten afstuderen en wel degelijk tot zelfstandige wetenschapsbeoefening moeten komen.⁷ Wil men de vijf genoemde gebieden niet a priori als afstudeervak diskwalificeren, dan moeten theologische studenten voor de aanvang van de doctoraalfase, dus uiterlijk op het moment van het propedeutisch examen, Grieks en Latijn kunnen lezen.

Nu mag kennis van Latijn en Grieks voor de theologie als wetenschappelijke opleiding inderdaad een onmisbaar instrument zijn, talenkennis is toch nog slechts een minimum vereiste. Wat tevens nodig is, is een zekere kennis van de Griekse en Romeinse wereld in de klassieke en Hellenistische periode. En met 'wereld' bedoel ik zowel de politieke geschiedenis als de cultuur die zich uitte in letteren, filosofie, sociale verbanden, instellingen, recht, religie, ja materiele cultuur en sport.

Waarom is ook kennis van de Griekse en Latijnse cultuur in brede zin noodzakelijk? De reden is de volgende.

De universitaire studie theologie is gericht op de bestudering van het verschijnsel godsdienst in verleden en heden. Ze is in principe vrij van enig *parti-pris* voor welke godsdienst dan ook: ze onderzoekt ze alle, van alle eeuwen en alle plaatsen, en onthoudt zich van elk instemmend of afwijzend oordeel. Om praktische redenen echter, die ook volkomen respectabel zijn, gaat in Europa (en Amerika) van haar aandacht wat meer naar de christelijke godsdienst dan naar andere godsdiensten: dat wil zeggen, naar christelijke geschriften, naar de geschiedenis van christendom en kerk, en naar ideeën van christelijke auteurs en

⁷ Art 1 WWO 'Wetenschappelijk onderwijs is een vorm van hoger onderwijs en omvat de vorming tot zelfstandige beoefening der wetenschap en ' Men mag toch verwachten dat aan de/e karakteristiek in de praktijk tenminste op het gebied van het voornaamste afstudeervak recht wordt gedaan

denkers. Dit is eenvoudig daarom, omdat in deze omgeving de christelijke godsdienst de meest verbreide is, en omdat de universitaire studierichting theologie behalve een vorm van wetenschappelijk onderwijs, ook de academische opleiding is voor voorgangers van kerkelijke gemeenten. Nu lopen studenten die theologie doen om later voorganger van een christelijke gemeente te worden, de kans toe te geven aan de licht verklaarbare en vergeeflijke, maar van wetenschappelijk standpunt toch onwenselijke neiging, de opschorting van hun oordeel inzake waarheidsvragen voortijdig te beëindigen. Ze kunnen geneigd zijn de christelijke religie als een geval apart, als iets speciaals te beschouwen, ja misschien als iets met uitzonderlijke aanspraken op waarheid. Als dat uiteindelijk iemands keuze is – door geen wetenschap hoeft hij of zij zich te laten dwingen die op te geven. Maar voor een adequate beoordeling van het christendom is het dienstig, zich te blijven realiseren, dat de christelijke godsdienst in oorsprong een antieke religie van het Hellenistisch tijdvak is. Ze was niet slechts *verweven* met de cultuur van de antieke wereld rondom de Middellandse Zee, maar maakte daarvan geheel en al deel uit. De kerk en de synagoge zijn tot in onze dagen vitaal gebleven delen antieke, Hellenistische cultuur; traditie uit het begin der keizertijd, die door gedurige aanpassing de eeuwen heeft overleefd. De ideeën die onder vroege christenen opgeld deden, waren ideeën van de oude wereld, opgedaan, vooral uit het gehelleniseerde jodendom, maar ook uit de ontmoeting met niet-joodse, zogeheten heidense groepen. Laat ik enkele voor de hand liggende voorbeelden noemen.

Volgelingen van de profeet en prediker Jezus van Nazareth hebben zeer spoedig na zijn dood gezegd dat hij, ik citeer: 'gestorven was voor (*apethanen hyper*)' anderen.⁸

⁸ Zie o.a. 1 Thess. 5:10, 1 Cor. 15:3, 2 Cor. 5:14, 2 Cor. 5:15 (bis), Rom. 5:6 en 8, Rom. 14:15. Voor de geschiedenis van het concept 'sterven voor anderen', zie bijvoorbeeld H.S. Versnel, 'Jezus Soter – Ncos Alkestis? Over de niet-joodse achtergrond van een christelijke doctrine', *Lampas* 22, nr. 3 (1989), pp. 219-242, en mijn 'The Original Setting of the *Christos apethanen hyper* Formula', in R.F. Collins, ed., *The Thessalonian Correspondence* (Bibl. Eph. Theol. Lov. 87), Leuven 1990, pp. 229-235.

Daarmee typeerden zij die dood als plaatsvervangend, en zij interpreteerden hem als een gebeurtenis met gunstig effect voor de groep die zich met Jezus verbonden had gevoeld of nog voelde. De uitdrukking *apothnêskô hyper + genitivus* namen de eerste christenen in het begin van de jaren dertig over uit de Griekse taal van het Hellenistisch jodendom. In het Hellenistisch-joodse Grieks komt dezelfde uitdrukking voor, met analoge betekenis, voor de dood van rechtvaardigen die trouw willen blijven aan de tradities van hun volk, maar daarom door een buitenlandse wrede koning ter dood worden gebracht. In het Hellenistisch-joodse Grieks echter is de uitdrukking 'sterven voor' weer doorgedrongen vanuit het profane Grieks. Vele malen vinden we in profaan Grieks de uitdrukking gebruikt voor helden die bereid waren te sterven voor hun volk, hun stad of hun vrienden. We hebben hier een voorbeeld van een uitdrukking en concept dat, afkomstig uit de klassieke en Hellenistische cultuur, opgenomen en doorgegeven door het Hellenistisch jodendom, opduikt bij vroege christenen: die gebruiken het om er een gunstige interpretatie van Jezus' dood mee onder woorden te brengen.⁹ Het idee heeft een niet onbelangrijke plaats in de christelijke theologie gekregen.

Een ander voorbeeld. De eerste christenen hebben van meet aan vertrouwd, dat Jezus na zijn dood direct een nieuw leven in de hemel bij God had gekregen. Aanvankelijk impliceerde dit niet, dat Jezus ook zijn graf leeg had achtergelaten: hij had een nieuw leven in de hemel, terwijl zijn aardse lichaam in het graf verging. Pas vanaf het jaar 70 gaat het idee van Jezus' opneming in de hemel gepaard met het nieuwe idee, dat ook zijn lichaam de aarde had verlaten en dat zijn graf leeg was achtergebleven. Hoe kwam het tot dit nieuwe idee? De beste verklaring is wel,

⁹ Dat de plaatsvervangende en verzoenende dood van Jezus voor christenen gold als van oneindig groter effect dan die van andere personen voor heidenen en joden, komt daardoor, dat, toen Jezus' dood met behulp van het traditionele concept 'sterven voor' als heilzaam voor anderen werd genterpreteerd, Jezus voor christenen reeds gold als een unieke interveniënt van godswege. Deze uniekheid vooraf maakte ook zijn 'dood voor anderen' uniek.

dat de prediking over Jezus zich na enige decennia meer en meer niet slechts tot joden richtte, maar ook tot niet-joden, ook wel Grieken of heidenen genoemd. Onder heidenen nu was de voorstelling van de opneming in de hemel van gestorven helden niet onbekend. Men vertelde die bijvoorbeeld van Herakles, van Romulus en van Aeneas. Alleen, de populaire voorstelling was, dat die helden ook met hun aardse lichaam in de hemel waren opgenomen. Is het te verwonderen, dat, toen christenen hun opvatting dat ook hun Heer ten hemel verhoogd was, aan brede kringen van heidenen wilden doorgeven, ze dit idee de vorm gaven waarmee heidenen reeds vertrouwd waren, dat wil zeggen: de vorm van een wegneming van de aarde met lichaam en al?¹⁰ Hier onderging de christelijke prediking een aanpassing aan de voorstellingswereld van de geadresseerden, een uit het oogpunt van psychologie en retoriek maar al te begrijpelijk proces.¹¹

Een derde voorbeeld. De groepsmaaltijd waaraan christenen van meet aan regelmatig samenkwamen, bekend als 'avondmaal' of 'eucharistie', had aanvankelijk het karakter van een anticipatie op het vreugdemaal dat men hoopte te genieten in de komende, nieuwe, ideale wereld na het einde van de huidige wereld. Het avondmaal was dan ook een vreugdemaal. Reeds na twee decennia echter zegt Paulus, dat het een maaltijd is 'ter nagedachtenis' (*eis anamnêsin*) van de gestorven Heer (1 Cor. 11:23-26). Het vreugdemaal is bij de apostel der heidenen een herdenkingsmaal geworden. Gaat het ook hier niet om een aanpassing van de

¹⁰ Het is niet mogelijk het idee van Jezus' opneming in de hemel te herleiden tot oudtestamentische en joodse tradities betreffende opnemingen in de hemel van Henoeh, Elia en Mozes. In de laatstgenoemde gevallen gaat het steeds om personen uit een zeer verre voortijd; ze worden *levend* weggenomen, niet na hun dood; en hun opneming wordt beschreven als aanschouwd schouwspel. Op deze tradities sluiten de beschrijvingen van Jezus' opneming in de evangeliën niet aan.

¹¹ Zie mijn 'Ontstaan en ontwikkeling van het geloof in Jezus' opstanding', in M. de Jonge, ed., *Waarlijk opgestaan!*, Baarn 1989, pp. 31-50, speciaal pp. 43-45; en 'De opstanding van Jezus. De joodse traditie achter een christelijke belijdenis', in T. Baarda, e.a., edd., *Jodendom en vroeg christendom. Continuïteit en discontinuïteit*, Kampen 1991, pp. 47-61, speciaal pp. 54-55.

traditionele wekelijkse gemeentemaaltijd aan het referentiekader van nieuw gerecruteerde deelnemers uit de heidenen? In de antieke Hellenistische wereld was zeer verbreid het verschijnsel van het gedachtenis- of herdenkingsmaal. Dat was een maaltijd die, nadat iemand gestorven was, op bepaalde tijden gehouden werd 'tot zijn of haar gedachtenis' (*eis anamnêsin*). Veel spreekt voor de historische hypothese, dat Paulus het avondmaal voor zijn heidense bekeerlingen herkenbaar heeft willen maken en er daarom de kenmerken van het gedachtenismaal aan heeft toegevoegd: het werd van een vreugdemaal nu een maaltijd ter nagedachtenis van de gestorven Heer.¹² Zulke aanpassingen gaan sluipend in hun werk. Er hoeft niet een bewuste tactiek of aanpak achter te zitten. Maar ze vinden plaats.

Het gaat in de drie genoemde voorbeelden niet om perifere ideeën, maar om centrale noties in de christelijke theologie: de opvatting van Jezus' dood als plaatsvervangend en heilbrengend, de voorstelling van Jezus' lichamelijke opneming in de hemel, de visie op het avondmaal als gedachtenismaal. Het is, zo meen ik, voor een juiste taxatie van deze en soortgelijke elementen in de christelijke religie nodig, dat theologen kennis hebben van de antieke cultuur. De gegeven voorbeelden staan voor een onoverzienbaar groot aantal vergelijkbare gevallen. Natuurlijk kunnen theologische studenten slechts in beperkte mate van de Griekse en Romeinse cultuur kennis opdoen: de beschikbare tijd is gering. Maar ze moeten er toch zoveel kennis van hebben, dat verdergaande informatie die hun in literatuur en onderwijs wordt aangereikt in een bij hen aanwezig kader past.

In de genoemde voorbeelden gaat het trouwens nog om kleinigheden vergeleken bij de ingrijpende invloed die vanaf de tweede eeuw de christelijke theologie onderging van de antieke wijsbegeerte. De christelijke apologet en

¹² Verwezen zij naar mijn 'Het christelijk avondmaal ontstaan en ontwikkeling in de eerste eeuw', *1e-ef Blad van de theologische faculteit te Leiden* 17, nr 4 (1988), pp 13-18. Voor maaltijden ter gedachtenis aan overledenen in Hellenistische tijd, zie H.J. Klauck, *Herrenmahl und hellenistischer Kult*, Munster 1982², pp 81-86.

filosoof Justinus gebruikte ca. 150 het midden-platoonse leersysteem niet slechts om met behulp daarvan christelijke opvattingen te verdedigen, maar ook om er christelijke leerbegrippen mee vorm te geven. Met zijn theorie van de 'Logos spermatikos' weet Justinus een verbinding te leggen tussen christendom en heidense wijsheid. De Logos was ten volle gemanifesteerd in Christus, maar ieder mens bezit in zijn geest een kiem van de Logos. Daardoor waren partikels van de waarheid ook bij heidenen als Heraclitus en Socrates bekend geweest. Hier wordt het midden-platoonse concept van de Logos in dienst gesteld van de beschrijving van de verhouding tussen Christus en de wereld.

Plato zal de christelijke theologie steeds opnieuw helpen vorm geven. Door zijn invloed organiseert het christelijk theologisch denken zich vooral rond twee polen: God en de ziel. Het is onder zijn invloed, dat de zogenaamde 'realisten' tegenover de 'nominalisten' staande houden, dat aan de *universalia* realiteit toekomt. Pas in de twaalfde eeuw wordt de rol van Plato als regisseur van de christelijke theologie overgenomen door Aristoteles, en wel in de universitaire of 'scholastieke' theologie die dan met de nieuwe 'scholen' of universiteiten, en met de ontdekking van Aristoteles' geschriften, opkomt. Aristoteles helpt voorzien in de behoefte aan zekere kennis. Wat veel intellectuelen, ook theologen, in Aristoteles aanspreekt, is de erkenning van de realiteit van de waarneembare wereld, en de erkenning van de mogelijkheid van ware, objectieve kennis daarvan. Van Aristoteles nemen zij aan, dat het mogelijk is het bestaan van God te bewijzen, bijvoorbeeld uit de noodzakelijke veronderstelling van een eerste beweging, of uit de teleologie van de schepping. De theologie vult zich meer en meer met een filosofische inhoud van aristotelische snit: een antropologie waarin veel aandacht voor de leer van ziel en geest, een kennistheorie die kennis afleidt uit ervaring en waarneming, tot een staatsleer toe. Ook de vorm waarin de theologie beoefend wordt, de dialectiek, is verregaand aristotelisch.

Op details kan ik hier verder niet ingaan. Ik volsta ermee het bekende oordeel te citeren van de negentiende-

eeuwse dogmenhistoricus Von Harnack: 'De gesystematiseerde christelijke geloofsleer is in aanleg en uitwerking een werk van de Griekse geest op de grondslag van het evangelie'.¹³

Hieraan kan worden toegevoegd, dat tot Griekse traditie ook te herleiden valt de felle kritiek die in de zestiende eeuw door humanistische theologen geoefend werd op de ongebreidelde, soms zeer abstracte dogmatische speculatie waartoe het in de scholastiek intussen was gekomen. Humanisten riepen, in het spoor van laat-middeleeuwse theologen en een aantal kerkvaders, ertoe op de nieuwsgierigheid (*curiositas*) in theologische kwesties te matigen, en van vragen die het menselijk verstand te boven gaan af te zien. Ook zij echter werden hierin, als gezegd, beïnvloed door een eerbiedwaardige Griekse traditie: die van het scepticisme uit Hellenistische tijd, zoals we dat kennen uit onder anderen Sextus Empiricus. De Griekse geest toonde opnieuw zijn vitaliteit. En dat zou telkens weer te signaleren zijn; maar hier moet het bij blijven.

Als het voorgaande enigszins juist is; als waar is, dat de christelijke religie, van het eerste begin aan, deel is geweest van de Hellenistische, Grieks-Romeinse cultuur, en sindsdien steeds onder Griekse invloed van steeds weer andere aard is gebleven, dan zal duidelijk zijn dat studenten die serieus studie van de christelijke religie willen maken, niet alleen de talen Grieks en Latijn moeten kennen, maar ook met de voornaamste uitingen van de Grieks-Romeinse cultuur moeten kennis maken. Dat is nodig, voor een gezond oordeel over de vormen waarin het christendom zich in de geschiedenis heeft voorgedaan. Het is nodig om de ontwikkeling van het christendom historisch adequaat te kunnen beoordelen. Hierbij gaat het mij om de simpele juistheid van onze historische kennis; want de waarde van kennis staat of valt nu eenmaal met haar juistheid.

Het gaat echter ook om het tegengaan van constant dreigende fundamentalistische absolutering van de betekenis van de christelijke religie of componenten daarvan. Ui-

¹³ A. von Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, I, Tübingen 1909¹, pp. 20 en 24.

teraard mag een ieder die religie zijn toegedaan (ik beveel haar hartelijk aan), maar liever niet door een *sacrificium intellectus*, niet door miskenning van het feit, dat het christendom eenvoudig veel gemeen heeft met de antieke cultuur waarvan ze in oorsprong deel is, niet door voor bijzonder te houden wat dat niet is.

Mijn these is kortom, dat Latijn en Grieks nodig zijn voor de wetenschappelijke studie van de theologie, en dat kennis van de Grieks-Romeinse cultuur nodig is voor een zuivere, nuchtere, historische, 'objectieve' beoordeling van de wordingsgeschiedenis en ontwikkelingsgang van het christendom. Anders gezegd, wie theologen in dit deel van de wereld ontslaat van de plicht iets te weten van de Grieks-Romeinse leef- en denkwereld, ontnemt hun het middel bij uitstek voor een correcte waardering van hun voornaamste studie-object. Kennis van de Griekse en Latijnse taal en cultuur is geen ballast, maar middel tot intellectuele emancipatie, omdat studenten hiermee tot zelfstandig kritisch oordelen over een belangrijke geestelijke traditie, doorgaans hun eigen traditie, in staat worden gesteld. Ontneem hun dit middel, en ze zijn uitgeleverd aan indoctrinatie, het laatste, dunkt mij, dat in de hoogste vorm van onderwijs die wij kennen, mag worden toegestaan.

De consequentie van het voorgaande is als gezegd dat theologen niet alleen Latijn en Grieks moeten kennen, maar ook kennis van de antieke cultuur moeten hebben, liefst uit literaire bronnen in de grondtalen.

En hier staan de theologische faculteiten voor een probleem. In principe wil het nieuwe eindexamen van de *Werkgroep Eindexamen Klassieke Talen* inderdaad zowel de kennis van de twee talen als die van de klassieke cultuur bijbrengen. Voor het streven achter het nieuwe eindexamen klassieke talen past, dunkt mij, alle waardering. Ik heb respect voor de vele moeite die gestoken is in zowel de opzet van het nieuwe examen, als in de voorbereiding van de examenstof voor 1990, 1991 en 1992.¹⁴ Ik heb ook niet

¹⁴ Ik kan erover oordelen. In de afgelopen nacht heb ik de acht examens Grieks en Latijn van 1990-1991 afgelegd. Tot mijn voldoening ben ik acht keer geslaagd.

direct moeite met het niveau van de minimum taaleisen.¹⁵ Het probleem echter is de zeer geringe leeservaring die vwo-abituriënten in Grieks en/of Latijn hebben opgedaan: ik bedoel de geringe routine. Ze zijn, door gebrek aan ervaring, niet in staat een onbehandelde Griekse of Latijnse tekst enigszins vlot met correct begrip te lezen. Nu erken ik onmiddellijk, dat men niet alles kan hebben: èn de verdieping in de stof die bij het nieuwe eindexamen behoort, èn de vertaalvaardigheid die alleen te bereiken is als men daar alle beschikbare uren aan opoffert. Ik erken, dat de verdieping in de stof een welkome verbetering is. Maar gerekend naar de behoeften van de theologische faculteiten is de weegschaal nu misschien toch iets te ver doorgeslagen ten gunste van de verdieping en verwerking, en ten koste van de training in grammaticaal analyseren, begrijpend lezen en vertalen.

Als ik, in alle bescheidenheid (want ik spreek ten behoeve van niet meer dan zo'n driehonderd eerstejaars die in dit land per jaar in de theologie aankomen) mag besluiten met een wens, dan zou ik zeggen, laat het bestanddeel 'begrijpend lezen' en vertalen in het vwo niet verder slinken. Ik zeg dit niet uit nostalgie of ouderwetsheid. Bedrevenheid in de grammaticale analyse en in het lezen met correct begrip, en wel van 'ongelezen' teksten, is voor theologen van eminent belang. Die bedrevenheid moeten zij bij de aanvang van de universitaire studie uit het vwo meebrengen (of anders snel opdoen in de 'vooropleiding' van de faculteit of universiteit). Het gebruik van Griekse en Latijnse bronnen door studenten moet niet blijven steken in gestuntel: dan wordt het voor hen niet functioneel, talenkennis ervaren zij als ballast en de klassieke cultuur wordt, hoe nodig kennis daarvan ook is, voor hen *terra incognita* want *non grata*. Ik zou daarom, onder dankbare erkenning van de verbeteringen in het nieuwe eindexamen, toch willen vragen of zowel in het zesde jaar vwo, als in het vierde en vijfde, niet iets minder aan verdieping

¹⁵ Zie bijvoorbeeld 'Minimum taaleisen Griekse taal en letterkunde', *CE-VO-Mededeelingen* 90-450, ingevoegd in *OenW-Regelingen* bij *Uitleg* nr. 3, 23 januari 1991, pp. 21-23.

en verwerking, en iets meer aan training in de accurate grammaticale analyse van teksten, in begrijpend lezen en in de vlotte weergave in goed Nederlands zou kunnen worden gedaan.